

A hódmezővásárhelyi Nagytatársánc.

(Ide tartozik az I—V. tábla.)

A Hódmezővásárhely thj. város határának keleti szögletében fekvő Nagytatársánc, nem ebben a közleményben szerepel először az irodalomban.

Először Karácsonyi János¹ említi könyvének Pusztaföldvarról szóló részében, ott, ahol a község területéhez tartozó „szőlősi sáncoknak” vagy „nagytatársáncoknak” nevezett földvarról szól. Sem eredetéről, sem a róla esetleg máig is élő mondákról egyáltalában nem beszél. A munkájához mellékelt térképen, annak méreteihez viszonyítva túlzottan nagyméretű köralakú sáncnak jelzi.

Később Borovszky Samu² könyvében találkozunk a Nagytatársánc nevével. Földvár történetével foglalkozva, annak nevét a szőlősi Nagytatársáncból (hajdani földvár) származtatja — teljes joggal. — Megtévesztheti az érdeklődőt a munkához mellékelt térkép, amelyen, a mérethez viszonyítottan, még a Karácsonyi-féle térképnél is erősebben nagyított, teljes köralakú sánc van a helység neve mellett feltüntetve.

Szeremlei Samu³ ismételten is foglalkozott a Nagytatársáncsal, annyira tüzetesen, hogy már ezért is megérdemli, hogy kutatásának eredményeit behatóbban ismertette, kritika tárgyává tegyük.

Szeremleivel polemizálva, Csallány Gábor⁴ említi újból a Nagytatársáncot, de az ő hozzászólása inkább csak elméleti, nem a helyszínen szerzett tapasztalatok alapján készült.

Legutóbb Follajtár Ernő⁵ említi a sáncot, közleményének Pusztaföldvarról szóló részében, de hogy a vidéket nem ismeri, kitűnik abból, hogy a szőlősi puszta területén húzódó nagyméretű „határsánc”-ról beszél.

Tudtunkkal más még nem foglalkozott a Nagytatársáncsal, sőt talán még az sem túlzás ha azt állítjuk, hogy az itt felsorolt munkák nem igen vitték a sáncot és régészeti problémáit a szakemberek elé.

Valamennyi közül Szeremlei munkája érdekel bennünket a legjobban. Nagy felkészültséggel fogott hozzá a Nagytatársánc történelmi és régészeti kérdéseinek megoldásához. Helyes érzékkel az ástudományára akarta bízni annak tisztázását, de eredményre még

sem jutott. Nem pedig azért, mert a Nagytatársánc kutatásával, illetőleg annak eredményeivel azt a tételét akarta bizonyítani, hogy a sánc hún eredetű s Attila székhelyével azonos, amelyet később a gepida fejedelmek és az avar khánok is laktak.⁶

Feltűnő, hogy Szeremlei két munkája között igen sok az eltérés, ha nagyjából meg is egyeznek. Ez az eltérés, főleg a sánc méreteire vonatkozik. Míg az előbbi munkában⁷ a sánc szélességét alól mintegy 7—10, magasságát 2—3 méterre, az utóbbiban⁸ alól 60—70, felől 40—50, magasságát 2—4 méterre teszi, de még ebben sem következetes, mert az utóbbi munka más helyén már 50—70 méteres szélességről és 2—8 méteres magasságról beszél.⁹

Ezek az eltérések valóban zavarólag hatnak. Még inkább zavar az, hogy egyik középkori falu (Szöllős, vagy Földvár?) templomának megtalált alapfalait egyszer¹⁰ a sáncon belől, másszor¹¹ azon kívül jelzi. Ennyi eltérés valóban óvatosságra int.

De hagyjuk figyelmen kívül az előbb megjelent munkát. Ezt annyival is könnyebben megtehetjük, mert az utóbbi sokkal részletesebb s későbbben jelenvén meg, Szeremlei megfigyeléseinek és végleges álláspontjának is jobban megfelel.

Ebben a munkában három helyen is¹² foglalkozik a sánccal. Két helyen¹³ térképet is közöl róla.

A térkép (I. tábla VIII.) Herczóg József városi mérnök eredeti felvétele. Egyenesen Szeremlei munkája részére készült. Néhány kisebb-nagyobb eltéréstől eltekintve, elég jónak mondható. Áll ez különösen a nagytatársánci részre vonatkozóan. A szöllősi rész, nemcsak hogy nem megbízható, de, szándékai ellenére is, határozottan félrevezeti a szemlélőt. Ez magyarázza meg, hogy Szeremlei, akinek térkép ismerete nem lehetett olyanfokú, hogy egyszeri megtekintés és terepszemle után a térkép hibáit azonnal észrevegye, valóságos sáncrendszerrel¹⁴ beszél s mind azt, amit a térképen hibás rajzolásban együtt lát, összetartozandónak is tartja s amit a térkép — ismeretlen okból — fel nem tüntet, azt nem is keresi.

A térkép a hódmezővásárhelyi határnak négy dűlőjét: a Barackos-, Aranyad-halmi-, Nagytatársánci, és Szöllősi-dűlőt tünteti fel, a szöllősi pusztá érintkező részével együtt.

A szöllősi pusztai részen egy, nyugat-keleti irányba haladó, sáncszerűnek jelzett, „magaslat” húzódik végig, amelynek keleti végén két, egymást kiegészítő félköralakú sánc van jelezve. A „magaslat” közvetlenül a határút mellett „mélységgel” érintkezik. Ez meg is felelne a valóságnak, de a mélység valójában sokkal keskenyebb s mellette még egy partszerű kiemelkedés húzódik, ami a térképen nincs jelezve. Ez az emelkedés az 1:25000 méretű térképen (I. tábla IX.) jól látható. Ettől nyugatra következik egy, a térképen látható, de külön nem jelzett, hosszan elnyúló ér, amely délnyugat felé a szöllősi dűlőben, majd tovább egész a Szárazérig folytatódik. Északkelet felé Földvár, illetőleg a szöllősi köralakú sánc felé van folytatása.

Ez a — Szeremlei szerint is — 250-300 m széles kiszáradt ér (lásd az V. tábla 3. képén) választja el a Nagytatársáncot a szőlősi kőrsáncról. Ennek az érnek, máig is erősen feltűnő mélysége is bizonyítja, hogy az általa elválasztott két sánc egymással semmiféle szerkezeti összefüggésben nem állott, bár nem kétséges, hogy mind a kettő mesterséges alkotás. A szőlősi kőrsánc mesterséges eredetével szemben a térképen jelzett „magaslat” helyenként pár száz méter széles természetes hátság, amelynek déli oldalán, az előbb említett érrel is összefüggő, kiszáradt vízmeder húzódik.

A szőlősi pusztán lévő emelkedéseket tehát nem kell figyelembe vennünk akkor, amikor a Nagytatársánc régészeti és történeti problémáit tárgyaljuk. Hogy eddig figyelembe vettük, az a hibásan megrajzolt térképnek, még hibásabban való értelmezésén múlt.

A Nagytatársánc az Aranyad-halmi és Nagytatársánci dűlők területére esik. A Herczóg-féle térkép (I. tábla VIII.) szerint is, félkör alakban támaszkodik arra a kiszáradt érre, amely egykor a sánc keleti részére eső két vége mellett elfolyva, a Szárazérbe torkollva, hozzátartozott a Maros, illetőleg Kőrösök vízrendszeréhez. Az ér olyan mély volt, hogy a benne hömpölygő víz tömege teljes biztonságot nyújtott az érre támaszkodó sánc lakóinak. A szabálytalan félkörív teljes hossza 3060, az ív két végének egymástól való távolsága 1800 m.

A Herczóg-féle térkép, ha nem is mindenütt, de még is mutatja, hogy a sánc kettős. Ez az 1:25000 méretű térképről (I. tábla IX.) nem tűnik ki. A kettős sánc külső oldalánál széles árok húzódik, amely a már említett kiszáradt érrel volt összeköttetésben. Ebből is látszik, hogy az ér volt a keleti részen elhelyezett védelmi vonal. A sánc északkeleti vége mellett, a vizesárok külső oldalán halom emelkedik — a térkép szerint is. Ezt a halmot a térkép (I. tábla VIII.) „régí földvár” jelzéssel tünteti fel. A sánc délkeleti végénél a térkép halmot nem jelez, holott ma is határozottan megállapítható. A földvárnak jelzett halom, magában természetesen nem földvár, de a délkeletivel együtt — mint látni fogjuk — szervesen hozzátartozik a Nagytatársánchoz. Ez a térképről egyáltalán nem tűnik ki.

A térképen a sánc vonulatán négy kapu van ábrázolva. Az 1:25000 méretű térképen csak kettő. Az első a mai Bor Antal tanya udvarára esik, a második a Kunos József földjére. Ez a kettő az 1:25000 méretű térképen is megvan. A harmadik a Zalai Pál földjén lévő téglavető melletti földön, a negyedik a Bánki Horvát Mihály tanyája előtt. Valamennyi mai napig is megállapítható ugyan, de szervesen — mint látni fogjuk — csak egy tartozhatik a sánchoz, és pedig a Kunos József földjén lévő. A többieknek csak a felülete kopott le s így kapuknak tekinteni már csak azért sem lehet egyiket sem, mert a külső vizesárok mindegyiknél ma is elég mély. A Kunos-féle földön azonban nemcsak a kapu kivágása látszik meg, de nem olyan mély a vizesárok sem.

Szeremlei több térképet is ismer. Ilyenekül említi az 1751. évi földesúri térképet, amelyen a sánc alakja négyszögű, az 1774. évi Vertics-féle térképet, amelyen ellipszis alakú s több kisebb, meg nem nevezett későbbi időből származó térképet, amelyeken lekerekített négyszög alakú.¹⁵ Mindezekhez hozzávehetjük a József császár idejéből való, 1783. évi térképet (I. tábla V.), amelyen a Nagytatársánc négy vonallal, szögesen ugyan, de nyitottan van ábrázolva, míg a szőlői sáncnak négyszög alakja van.¹⁶

A régi térképek természetszerű ellentmondása, de főleg az 1:25000 méretű és a Herczog-féle térkép szembetűnő különbségei késztettek arra, hogy a Nagytatársánc rendszeres feltárása előtt megkísérleljem a sánc légifelvételének kieszközlését. A Légügyi Hivatal kérésemet teljesítette, a felvétel elkészítését a szegedi repülőezredre bízta s az elkészített felvétel közzétételét 163,832/1939. szám alatt engedélyezte. Kötelességemnek tartom, hogy mindezekért őszinte szívvel mondjak köszönetet úgy a Légügyi Hivatal vezetőjének, mint a felvételt készítő repülőezred parancsnokának. Munkájuk nélkül valóban nem tudtam volna eredményesen dolgozni.

A felvétel 1:4000 arányban 1939 június 27.-én készült el. Ez a felvétel véglegesen tisztázta azokat a kérdéseket, amelyeket az ellentmondó térképek alapján tisztázni nem lehetett volna s immár kétségtelenné tette a sánc mesterséges eredetének sokszor vitatott kérdését is.

A térkép (II. tábla) alapján a sánc fekvéséről a következőket állapíthatjuk meg:

A csaknem többé-kevésbbé félkörösen elhelyezkedő kettős sánc arra az érre (II. tábla X. jelzés és V. tábla 3. nyíl jelzés.) támaszkodik, amely — mint már említettük — a Szarazérrel volt összeköttetésben. Az ér északkelet-délnyugati irányban húzódik a város határának ezen a részén. Az ér folyása szabta meg a sánc elhelyezkedését. Ez az oka annak, hogy a nagyjában keletfelé néző sánc egyik vége az ér megfelelő szakaszának délnyugati, a másik északkeleti részén van.

A félköríves sánc és az ér által határolt védett rész, egy kerek 12 km² területű magaslaton terjeszkedik. A magaslat meghaladja a 100 méteres tengerszínfeletti magasságot. A magaslat és az ér másik partján lévő emelkedés határozta meg a közbevágódó ér futásirányát, aránylag szűk és mély medrét. Kétségtelennül megállapítható, hogy az ér délnyugati folytatása sokkal szélesebb és kevésbé mély. Ugyanez áll az északkeleti részre is. Az említett tényezők hatása alatt kialakult folyómeder s a mellette fekvő magaslat adták azt a természet által is védett pontot, amelyen az ember — mint látni fogjuk — már a neolitikum legvégső szakaszában megtelepedett. De ez az egyoldalról már védett terület későbbi időben, a vidéknek egyetlen olyan alkalmas pontja volt, amely egy ilyenalakú sánc építésének minden előfeltételét megadta.¹⁷ A sánc belsejében a telepü-

lés lehetőségét azok a vízerek szolgálták, amelyek — elszántva bár, de — mai napig is megállapíthatók.

A sánc tehát kettős (III. tábla 1. B., D., IV. tábla 1. B., D., III. tábla 2. B., 3. D., IV. tábla 2. B., 3. B., V. tábla 1. B., 2. B. jelzés). Külső oldalán széles vizes árok kiszáradt medre helyezkedik el. Ez az árok (IV. tábla 1. A., 2. A., 3. A., V. tábla 1. A., 2. A.) félreismerhetetlenül belemélyed a sáncon kívüli, legtöbb helyen a sánc belsejénél mélyebben fekvő fölszínbe. Az a néhány hely, ahol a külső rész fölszíne nem alacsonyabb a sánc belsejénél — itt-ott a külső sáncnál sem — még jobban szemlélteti a külső vizesárok jelentős bemélyedését. (V. tábla 1. A., 2. A.)

A külső árok közvetlenül az érbe torkollott, ha mai fölszíne kissé magasabbnak is látszik. Az árkon kívül, a sánc déli végétől délnyugatra, az északi végétől északkeletre egy-egy mesterséges halom helyezkedik el, amely — úgy látszik — a sáncnak az érpartjára ereszkedő végeit erősítette, illetőleg védelmezte. Előretolt védelmi pontjai voltak ezek a sáncnak.

A vizesárok szélessége 27—37 m közt van. Közvetlenül mellette fut a félköríves külső sánc (III. tábla 1. B., 2. B., IV. tábla 1. B., 2. B., 3. B., V. tábla 1. B., 2. B.), majd egy ma sokhelyen már alig megfigyelhető, de legtöbb helyen jól látszó mélyedés (III. tábla 1. C., 2. C., IV. tábla 1. C., 2. C.), amely ma sehol sem éri el a külsőárok fölszínének mélységét. Ennek a mélyedésnek belső oldalán emelkedik a szintén félkörívesen haladó belső sánc (III. tábla 1. D., 3. D., IV. tábla 1. D.), amely a sánc belseje felé lejtve itt-ott teljesen elvész a belső szinten, de legtöbb helyen ma is jelentős magas. A két sánc közti mélyedésnek különböző méretei azt a gyanút kelthetik, — és mint látni fogjuk teljes joggal — hogy ez a belső árok egykor sokkal mélyebb lehetett.

A légifelvételen három kapuszerű bemélyedés figyelhető meg. Ezek közül egy valóban kapu lehetett. Ez a Kunos József földjén van, a másik kettő a Zalai-féle téglavető mellett, illetőleg a Bánki Horvát-féle földön; a negyediket a Bor Antal tanyájának fái eltakarják.

Bennünket ezek közül csak a Kunos-féle földön lévő érdekel, mert ez — mint már a Herczog-féle térkép elemzésénél is láttuk — valóban az eredeti bejárat lehet. (II. tábla K-K.) A többi csak későbbi, a sánc szerkezete szempontjából figyelembe nem vehető kopás.

A kapu nyitott része 25 m széles. Előtte a külső árok feltűnően sekély. Ez sejteti, hogy a külsőárokból lévő víz két oldalról jött az árokba. A kapuval szemben, annak csaknem pontosan középirányában, kisebb halom látszik, amely látszólag hozzátartozik a kapu védelmi berendezéséhez.¹⁸

A sáncranézve a légi felvétel többet nem mond. De ez is elegendő úgy a forma kétségtelen megállapítására, valamint annak a sokszor kísértő gondolatnak megcáfolására, hogy a sánc természetes

eredetű volna. Ezt ugyan már az egyszeri bejárás is félreérthetetlenül mutatja. Szeremleinek tehát ebben a tekintetben a légi felvétel is igazat adott.

A térkép és a hely ismeretében most már nem lehetett más a feladatunk, minthogy a sánc szerkezetét és lehetőleg korát is megállapítsuk s tisztázzuk azt a kérdést kik laktak területén keletkezése előtt, kik építették és kik lakták az idők folyamán?

Az 1939 július 31.-től augusztus 26-ig, 378 munkanapon keresztül folytatott ásítás¹⁹ valamennyi kérdésre feleletet adott. Ez alatt az idő alatt a sáncot és a külsőárkot egy-egy helyen (I. tábla I., Ia., II., IIa., II. tábla I. II—I. II. és Ia. IIa—Ia. IIa.) keresztülvágtuk; három helyen (I. tábla II., IIa., III., IIIa., IV., IVa., II. tábla I. II—I., II., Ia., IIa.—Ia., IIa., III—IIIa., IV—IVa.) a külsőároktól a belsősáncig felmértük; egy már részben feltárt helyen (II. tábla Z.) nemcsak az ott talált leleteket hitelesítettük, de a magunk munkáját is ellenőriztük s a területnek a sánc keletkezése előtti és jóval későbbi lakóiról is adatokat kaptunk. Ezeket az adatokat a sánc belsejében négy helyen (II. tábla T., J.) végzett ásítások nemcsak hitelesítették, de több korról is bőséges adatokat adtak.

A három felmérés azt mutatja, hogy a sánc egyes helyein a különböző részek (külső árok, külső sánc, belső árok, belső sánc) nem pontosan egyforma nagyságúak. Ez az alább részletezendő méretek-ből is megállapítható.

A Török Bálint földjén felvett méretek adták az egész méréshez a kiindulási pontot. Ezt a mérést ugyanis ott hajtottuk végre, ahol a külső és belső sáncot 64 m hosszúságban feltártuk. (I. tábla I., II., II. tábla I. II—I. II., III. tábla I.) Ez a feltárás csak a sáncre szorított. Ezen a helyen ugyanis a külső árkot, amely pedig nyilvánvalóan szerves része a sáncnak, nem vághattuk át, mert olyan területre esett, ahol nem dolgozhattunk. Ennek feltárását tehát a területhez legközelebb eső szabad részen, Bor Antal (I. tábla Ia., II. tábla Ia. IIa—Ia. IIa., IV. tábla I.) tanyájában végeztük el.

A Török Bálint földjén lévő sáncreész átmetszése világosan megmutatta azt az eredeti fölszínt, amelyre a külső és belső sánc épült. (Lásd a III. tábla 1., 2. és 3. képeken húzódó, mai fölszín alatti egyenes fekete réteget.) Ez az eredeti humuszréteg csaknem tökéletesen vízszintes vonalban rajzolódott ki a felhordott föld alatt. (Lásd az I. tábla I. képen ábrázolt szelvényen húzódó vastag fekete vonalat.)²⁰ Így nagyon könnyű volt ennek a vízszintes vonalnak a kitűzése a külső árok másik oldalán lévő, többé-kevésbé eredeti helyén található fölszínen is. Az így átmért pont volt a kiindulás helye. Ettől a ponttól 37 m távolságra volt a külső sáncnak az a helye, ahol az eredeti humuszréteg a mai fölszínre kiütközött a felhordott sánc alól.

A külső árok tehát a feltárt szelvény folytatásában 37 m széles volt. (I. tábla IIa.) Mai legmélyebb²¹ pontja a 20. m-nél a fölszín alatt 89 cm.

A külső sánc feltöltése (I. tábla II., III. tábla 1.) az eredeti humusréteg fölé a 37. méternél kezdődik. Legmagasabb pontját az 52. méternél éri el. Itt 152 cm-rel emelkedik az eredeti fölszín fölé. (III. tábla 2.) Innen lassan ereszkedik a belső árok felé, de a mai formában soha sem éri el az eredeti fölszínen levő 0 pontot. Legjobban megközelíti a belső árok közepe táján a 66. m-nél, ahol 62 cm-rel fekszik annál magasabban. (III. tábla 1.) Innen kezdve újra emelkedik és a 80. és 82. m közt éri el a fölszín fölötti legmagasabb pontot, 155 m-es emelkedéssel. (III. tábla 3.) Ezután már állandóan lefelé halad és 98. m-nél 58 cm-re ereszkedik a fölszín 0 pontja fölé. Ezt a helyzetet szemmel láthatólag még tovább is megtartja, ami azzal magyarázható, hogy a sánc belseje is emelkedett térszínen van ezen a részen.²²

A sánchoz tartozó földmunka szelvénye itt, természetesen a külső vizesárok beleszámításával, kerekén 100 méter.²³

A második mérést a Bánki Horváth Mihály földjén végeztük. (II. tábla IV—IVa.) Itt úgy a külső árok, mint a külső sánc ma is gyes. (IV. tábla 2.) Feltételezhető tehát, hogy ez a terület még nem volt feltörve s így az eredeti térszíni formát és az eredeti mélységet és magasságot a legjobban megtarthatta. Az eredeti fölszín magasságát a külső árkon kívüli mai térszín itt is éppenúgy megadja, mint a Török Bálint-féle földön átmért 0 pont. Az árok külső szélétől kezdtük tehát a mérést. Az árok szélessége itt is 37 m (I. tábla IIIa.) volt. Legmélyebb pontja a 26. méternél van. Itt 137 cm. Lényegesen mélyebb tehát, mint az első mért helyen.²⁴

Minthogy ezen a területen nem feltárást mértünk, hanem a mai felszínt, a kettős sánc magassági adatait a külső árok külső partján kijelölt 0 ponthoz kellett viszonyítani. Ezt egyszerű méréssel végre lehetett hajtani. Így alakult ki az a méretsor (I. tábla III.), amely a 37. m-nél lévő 0 ponttól kiindulva a 46. m-nél érte el a legmagasabb emelkedést, ahol 158 cm magasra emelkedett az adatokból kiszámítható eredeti térszín fölé. Innen befelé lejtve 59.-nél jutott a legmélyebb pontra, ahol 100 cm-re volt a kiszámított fölszín fölött. Majd folytonosan emelkedett és 76.-nál elérte a 158 cm legmagasabb pontot. Innen újra lejtett, de minthogy a belső térszín itt magasabb 94. m után 80 cm körül állandósult s ezt látszólag tovább is megtartotta.²⁵

Lőrinc István tanyájánál (II. tábla III—IIIa.) a helyzet egészen más, mert itt a külső árok külső partján, a külső sáncnál is magasabb természetes magaslat vonul, ami felületes szemléletre azt a látszatot keltheti, hogy itt a sánc nem kettős, hanem hármas. Beható tanulmányozás után könnyen megállapítható, hogy a harmadik sáncnak látszó rész, természetes vonulat. A kettős sáncon mindenütt megállapítható felhordott felső sárgaföld réteg ezen nincs meg. Ezt az éppen akkor történt tarlóbuktatás friss szántásából kétségtelenül meg lehetett állapítani. Ennek tisztázása tehát nem okozott nagyobb ne-

hézséget, de az eredeti fölszín 0 pontjának megállapítását, éppen az a természetes emelkedés tette lehetetlenné. Mérni pedig azért kellett éppen ezen a helyen, mert itt a külső árok gyeppel van borítva s így, a már kifejtett okokból, megközelítheti az eredeti legmélyebb pontot. Ez a pont pedig itt, éppen azért, mert az árok a természetes magaslat és a külső sánc között feküdt, feltűnően alacsonynak látszott. (V. tábla 1. és 2.)

Az eredeti fölszín 0 pontját ki kellett számítani. Ebből a célból az előző két méréssel megállapított külső és belső sáncok magasságának négy adatát vetettük össze. (A mérést a legmagasabb ponthoz igazítottuk s az így nyert adatokból számítottuk.) Ezek szerint a Török Bálint-féle földön mért adatok alapján a külső sánc 152, a belső 155 cm magas. A Bánki Horváth Antal földjén, az átmért 0 pont fölött a külső sánc 158, a belső 157 cm. E négy adatot véve figyelembe aligha tévedtünk ha a sánc alatt meglévő eredeti fölszínt itt is 150 cm körül tételeztük fel.

A mérésnél kiindulási pontul felvett 0 pont, a sánc legnagyobb magasságával egy szintben, a természetes magaslatnak is a legmagasabb pontjával esik össze. A természetes eredeti fölszínnek megfelelő kiszámított, 0 pont pedig, ettől 17 m-re esik. Az árok másik partjára, a belső sánc tövére átmért 0 pont pedig a 45. m-nél van. Így a külső (I. tábla IVa.) árok csak látszólag szélesebb, mint a másik két helyen. Valójában azonban jóval keskenyebb. Az ott mért 37 méterrel szemben itt csak 28 méter. Ezt csak azzal lehet megmagyarázni, hogy az árkon kívül eső magaslat, szélesebb árok ásását akadályozta. Olyan kiugrás viszont, amely a természetes emelkedésnek külső sáncként való kiképzését tette volna lehetővé, a sánc szabályos alakját rontotta volna el s így annak védelmét tette volna nehezebbé. Ismerve azt a gondos körütekintést, amellyel — mint láttuk — az építésre alkalmas területet kiválasztották, az itt megállapított tény valóban nem lephet meg.

A kiszámított és minden egyéb mérettel indokolt 0 pontnak itt történt megállapítása nemcsak az árok szélességének méretét kisebbitette meg, de annak 250 cm-es mélységét is. Kitűnt, hogy a legnagyobb mélység csak éppen hogy eléri a 102,5 m-t, a 31. méternél. Ez pedig lényegesen kisebb a második mérés adatánál, az elsőnél viszont alig számbavehetően nagyobb. Pedig hangsúlyoznunk kell, hogy az egész sánc területén látszólag itt a legmélyebb a külső árok.²⁶

Itt kezdődik a sánc emelkedése a kiszámított eredeti fölszín fölé. Az emelkedés (I. tábla IV.) itt elég rohamos. 58.-nál már eléri a legmagasabb pontot, 150 cm emelkedéssel, majd ismét lefelé halad, de a kiszámított eredeti fölszínt csak 50 cm-re közelíti meg a 79. m-nél. Innen tovább emelkedve a 101. és 102. közt 155 cm-re emelkedik. Ez a sánc azonban, a másik kettőtől eltérően — alig észrevehetően halad lefelé. Még 110. m-nél is 130 cm-rel van a kiszámított eredeti fölszín fölött.²⁷

Ezen a helyen tehát a sáncmű annak ellenére, hogy az árok keskenyebb, szélesebbnek látszik, mint a másik két helyen, de ez csak látszólagos. Ha figyelembe vesszük a kiszámított eredeti magasság 17-es kezdőpontját s azt, hogy még a 110-en túl is befelé lejt, itt is kb. 100 méteres szélességet mérhetünk.

E három mérés adatait egybevetve azt látjuk, hogy a külső árok szélessége 28—37 m közt változik, az egész sáncmű szélessége pedig átlagosan 100 méter körül van. A külső árok eredeti fölszín alatti mai mélysége 89—137, a belsőé 50—100 cm. A külső sánc magassága 150—158, a belsőé 155—158 cm. A két sánc legmagasabb pontjának egymástól való távolsága 26, 30, illetőleg 44 méter, ami a belső árok eredeti szélességének, a külsőnél lényegesen kisebb méreteire is következtetést enged. Ezek a méretek is mutatják, hogy a sáncot nem pontosan ugyanazokkal a méretekkel építették, ami egyébként — nem mai mérnöki munkáról lévén szó — egészen természetes is.

A sánc mai magassága ebből a három méretből is megállapítható, a közvetlen mellette lévő külső árok mai felszínéhez viszonyítva. E szerint a magasság az első helyen 241, a második helyen 295, a harmadikon pedig 252.5 m. A külső területekhez mérten ennél is alacsonyabb. Ha ezeket a méreteket Szeremlei-féle ingadozó adatokkal összehasonlítjuk, amelyek hol 2—3, hol 2—4, hol meg éppen 2—8 méteres magasságról beszélnek, kellőleg értékelhetjük az adatok pontosságát. De ezek az adatok azt mutatják, hogy a Herczog-féle térkép magassági adatai — természetesen az általa mért, de meg nem jelölt helyen — teljesen megbízhatók lehetnek. Szerinte a sánc belső része 103.5, a két sánc közti mélyedés 101.76, a külső sáncpart 102.98, a külső mélyedés 100.42, a külső terület fölszíne 101.41 m a tengerszín fölött, ami jelentős magasság az 1:25000 méretű térkép sáncon kívüli 94—95 m magasságával szemben. (Ezen a térképen a sáncon egy 99 és egy 98 m-es magassági pont van feltüntetve, a sánc belsejének magassága pedig 96 m.)

Az itt ismertetett méretek azonban úgy a két ároknak, mint a két sáncnak mai fölszínére vonatkoznak. Ezeknek eredeti mélységét és magasságát a két helyen történt átvágás mutatta meg. Ez hozta egyúttal a legmeglepőbb eredményt is.

Török Bálint földjén a sánc végétől, mintegy 50 m távolságra vágtuk át a sáncot. (I. tábla I., II. tábla I. II—I. II., III. tábla I.) Közelebb nem lehetett, mert a sánc végéből — bemondás szerint — kb. 600 kocsi földet évekkel ezelőtt elhordtak.²⁸ Itt tehát a sánc teljes képét nem lehetett volna megállapítani.

Az árok ásását 4 m szélességben kezdtük meg. A falakat nem ástuk teljesen függőlegesen, hanem kissé menedékesen, hogy a nagytömegű felhordott föld be ne omoljék. Ez az óvatosság azonban teljesen feleslegesnek bizonyult. Ebben a szélességben — leszámítva a lefelé minimálisan csökkenő szélességet — mindaddig megmaradtunk, amíg a 64 m hosszú egész árok területén el nem értük, a csak-

nem vízszintes vonalával mindig jól feltűnő, eredeti természetes talajt, az eredeti fölszint. Ettől lefelé — az eredeti fölszín alá mélyedő jelenségek megfigyelésére — már csak egy m széles árokkal dolgoztunk, amelynek fala függőleges volt.

Az árok folytatásaként, a sánc előtt lévő külső árkot — mint már láttuk — nem áshattuk keresztül, de annak semmi akadálya sem volt, hogy a feltárásban jól látható eredeti fölszín vízszintes vonalának folytatásában ki ne jelöljük az árok másik partján is, az eredeti fölszint jelentő 0 pontot. Tudjuk, hogy ezt 37 m távolságban meg is találtuk. Kutató árunk tehát, a külső vizesárok belső partján, az annak külső partjától mért 37. méternél kezdődött. A jelenségeket tehát ettől a ponttól mérve jelezzük.

Az átvágásnál a két sánc és a közte lévő belső árok keresztmetszete a következő képet mutatja. (I. tábla I., III. tábla 1., 2., 3.)

A természetes fölszín alatt egy átlagosan 70—75 cm vastag feketeföld réteg van. Ez alatt 30 cm vastag feketével kevert sárgaföld réteg következik. Alatta 105 cm mélyen a háborítatlan sárga agyag fekszik.

Ez a kép csak ott változik meg, ahol kisebb-nagyobb bemélyedések zavarják a rétegeket. Ezek a bemélyedések mindenkor mesterségesek.

Eltekintve a szelvény elején és a belső sánc kezdetén található keskenyebb árkoktól, jelentős zavarás csak ott figyelhető meg, ahol a két sánc közti belső vizes árok vágódik be az eredeti fölszínbe, sőt a háborítatlan agyagrétegbe is. Ennek a bevágásnak legmélyebb pontja 260 cm-rel mélyebben van az eredeti fölszínénél. U-alakú mederszerű bevágása mutatja, hogy csakis vizes árok lehetett. (Lásd III. tábla 1. C.)

A két sánc 152, ill. 155 cm-rel emelkedik az eredeti fölszín fölé. Belsejében sem kő, sem faszerkezet nincs, csupán földből épült. Belsejében a fekete és sárgaföld rétegei, de sokszor csak sárgaföld rétegek úgy következnek egymás után, hogy különböző — de nem hosszú — időben történt felhordásuk ebből is megállapítható. (III. tábla 1., 2., 3.)

Utalunk itt a mellékelt szelvényrajzra (I. tábla I.) és a jegyzetre, ahol mindezt részletesen találhatja az érdeklődő.²⁹

Sajnos — mint már említettük — a külső vizesárok méreteit itt nem vehettük fel, de minthogy a sánc egyik közeli pontján, annak fölszíni méretei teljesen azonosak voltak az itt csak fölszínen mért vizesárok méreteivel, joggal következtethetünk annak belső egyezéseire is.

A külső árkot Bor Antal földjén vágtuk át. A mai fölszín legmélyebb pontja 98, a sárgaföldé 206 cm.³⁰ (I. tábla Ia., II. tábla Ia. IIa—Ia. IIa.)

Ebből is látszik, hogy a külső árok nem volt olyan mély, mint a belső. Nem lehet azonban kétséges, hogy előbb ezt az árkot ásták

s ebből hordták fel a külsősáncot. A belső árokra és sáncra már csak azután kerülhetett sor.

A rendelkezésünkre álló megfigyelésekből és mérésekből most már nem nehéz magunk elé állítani az egész sánc szerkezetét és egykori méreteit.

A mintegy 12000 m² kiterjedésű, kissé emelkedett terület településre mindenkor alkalmas volt. Megvédte, a vízjárása ellen, emelkedése, amelyen máig is látható vízerek futottak keresztül. Későbbben megerősítették az egész magaslatot. Délkeletről a kb. 300 m széles, mély vízer (II. tábla X. jelzés sor, V. tábla 3.) védte, amelynek összeköttetése volt a Szárazérrel. Ebből a vízből kapta a vizet a külső árok (I. tábla Ia. A. s a IV. és V. táblák képeinek A. jelzése), amelynek átlagos szélessége 28—37 m, mélysége átlag 2 m volt. Az árok belső oldalán emelkedett a 220 cm magas külső sánc. (I. tábla I. B. s a III., IV., V. táblák képeinek B. jelzése.) Ezzel párhuzamosan futott az átlagosan ugyanilyen magas belső sánc. (I. tábla I. D. s a III., IV. táblák képeinek D. jelzése.) A kettő közt egy belső keskenyebb, de mélyebb vizesárok (I. tábla I. C. s a III., IV., V. táblák C. jelzése.) volt, amely 260 cm mély volt. A sánc és az árok egy helyen megszakad. Ez lehetett a sánc kapuja. (II. tábla K—K. jelzése.) Hogy azonban ezt mi védte, azt ma már megállapítani nem lehet.³¹ A külső árok és a külső sánc eredeti mélysége, illetőleg magassága között megközelítően 5 méter különbség van. Ez a méret is mutatja, hogy a stratégiailag jól kiválasztott ponton készült földvár, biztos menedéket nyújthatott a lakosságnak és állatállományának. Erősítette még a külsősáncsal egyforma magasságú két halom, amely a sánc végén, az érpártjához közel böles előrelátással volt elhelyezve.

A földvár, Alföldünk legérdekesebb és legnagyobbkiterjedésű erőssége s így méltán figyelmet érdemel.

Melyik időben épült tehát?

Ez a kérdés már Szeremleit is foglalkoztatta s habár ő, mint láttuk, célkitűzéssel közeledett a kérdéshez, a Varga Antal tanár által végeztetett ásatásokkal juttatott néhány olyan adatot ránk, amelyek — ha egyébire nem, de arra — jók, hogy kik nem építették a sáncot. Lássuk hát ezeket az adatokat.

Szeremlei szerint: „Atilla székhelyére a sokkal későbbben ide-települt avar khánok”³² építették a sáncot; vagy mint más helyen mondja³³ „ez az a hely, hol a népvándorlás korában a húnok királyának, Atillának, utána pedig a gepida és avar fejedelmeknek székhelye volt”. Elismeri, hogy az ásatások „népvándorláskori leletre nem vezettek”. Találtak egy lékelt koponyát, szarvasagancs eszköz kíséretében, mely valószínűen a bronzkorra utal.³⁴ Hogy azonban ezek a leletek hol kerültek elő és hogy jelenleg hol vannak, arról egyáltalán nem szól.

Más helyen más leletről beszél: „Később, t. i. 1899-ben a Tárkányi Ferenc tanyája építéskor ... a mostani fölszíntől mintegy

3 méter mélységben, egy kova nyílhegyet találtak“....; „a Tatár-sánc dülő északkeleti szélén a Csizmadia József, Csizmadia Péter és Tárkány Sz. Ferenc földeiben a tulajdonosok vallomása szerint a sánc testében... apró ezüst pénzek... találtattak“.³⁵

Másik munkájában ezeket írja: „Néhány ottani lakosok állítása szerint a töltés körül s a töltés oldalában is ezelőtt emberi koponya és egyéb csontok roppant mennyiségben találtattak, valamint egy nagy vas sarkantyú“.³⁶

Nem kell bizonyítani, hogy ezek az adatok éppen olyan keveset bizonyítanak, mint a már említett adat arról, hogy a lehordott részen kardokat és kengyeleket találtak.

Ha mégis értékelni akarjuk máris kitűnik, hogy ezek közt olyan adat, amely a sánc hún eredetét bizonyítaná éppen úgy nincs, mint olyan, amely a gepida, vagy az avar eredete mellett tanúskodnék. Ha a kengyeleket és kardokat avar eredetűeknek tekintenők is — amiben semmi lehetetlen nem volna, — az, mint nem hiteles lelet legfeljebb azt bizonyíthatná, hogy a sánc oldalában már ezekben az időkben temetkeztek. Aki pedig bele temetkezett, aligha építhette a sáncot. Ugyan ezt bizonyítaná, ha a kengyelek honfoglaláskoriak volnának, mint ahogy ezt bizonyítja az Árpád-kori pénzek is. Már pedig az itt felsorolt leletek közül egyedül ezeket a pénzeket lehet hiteleseknek tekinteni, de ezekre is csak a környéken talált hiteles leletekből lehet következtetni s ezek alapján a XII—XIII. századra tenni. Ez viszont csak annyit igazolna, hogy a tatárjárás idején a sánc már állott s így annak építését nem lehet az 1241. évi tatárjárással egyidőre tenni, vagy azzal kapcsolatba hozni, mint azt Csallány Gábor³⁷ tette, aki egész határozottsággal állítja: „Abból, hogy olyan épségben van a sánc, az tűnik ki, mint ahogy a neve is mutatja, hogy az a tatárjárás alkalmával készítettet“. Kitűnik ez Szeremlei adataiból is, aki azt állítja, hogy 1566-ban a Gyula ostromára igyekvő tatárok építették újra.³⁸ Innen volna tehát a máig is megmaradt elnevezés. Megnyugtató adat azonban ezt se bizonyítja.

Látni való tehát, hogy a sánc építésének idejére olyan adat nincs az irodalomban, amelyre kétséget kizáróan lehetne támaszkodni, mert sem az eddig említett leletek, sem a bronzkorra utaló trepanált koponya, sem a sánc alatt talált kovanyílhegy ilyenek nem tekinthető.

A most elvégzett ásatások már több adatot szolgáltatnak erre a kérdésre. Zalai Pál földjén (II. tábla Z. jelzése.) van a sánc egyetlen nagyobb feltárása. Az itt lévő téglavető gödörben talált cserepekre Marsovszky Péter téglamester hívta fel a figyelmünket. A cserepeknek egyrésze, a kora-rézkorra jellemző bütykökkel volt díszítve. Ezeknek a cserepeknek utmutatása nyomán tovább folytattuk a már eddig nagyterületen feltárt külső sánc ásatását. Ennek eredményeként a sánc alatt, az eredeti feketeföldben valóban megtaláltuk a korai-rézkor jellegzetes cserepeit, amelyek a kecskeméti múzeum által

feltárt kisérti tópart ismert cserepeivel azonosak, de nem mészbetétesek. A mészbetétesnek látszó darabok bemélyedései, kivétel nélkül, csak a talajból lerakódó mésszel voltak kitöltve. Ezek a zavaraltan feketeföldben, közvetlenül a felhordott sárgaföld réteg alatt fekvő cserepek igazolják, hogy itt már a sánc építése előtt nagyobb-kiterjedésű kora-rézkori telep volt, s így a sánc a kora-rézkort megelőző időben nem keletkezhett. De nem keletkezhett akkor sem, mert a sánc építői aligha tették volna tönkre saját telepüket a sánc ráépítésével. Későbbben kellett tehát keletkeznie.

Ugyanitt, a sánc felhordott sárgaföld rétegében, szabálytalanul bemélyedő gödröt találunk, amelynek cserepei az Alföld római korára utalnak. Ezek a cserepek, bemélyedő gödörbe, csak akkor kerülhetek ide, amikor a sánc már állott s így ezek a cserepek azt igazolják, hogy a sánc a Kr. u-i III—IV. században már megvolt s erősítés jellege már meg is szűnt.

Ez az utóbbi adat már magában is elegendő annak a feltevésnek megdöntésére, hogy a sáncot akár a húnok, akár az avarok, akár más népvándorláskori nép építette volna. Építési ideje a Kr. e-i századokba nyúlik vissza.

Nem jelent ugyan semmit a sánc építési idejére vonatkozóan, de meg kell említenünk, hogy a feltárás egyik végében XVI—XVII. századra mutató edény töredéket is találtunk, ami azt mutatja, hogy a sánc környékén még ebben az időben is van élet. Ez az edény a török hódoltság elejére utal, de éppen nem az akkori restaurálást és újabb megerősítést bizonyítja, mert ez a darab is gödörből került elő.³⁹

E negatív adatok mellett pozitív adatot is szolgáltatott az ásás. A Török Bálint-féle földön történt átvágással talált, magukban előforduló leletek azok, amelyek e tekintetben figyelembe vehetők. Magukban és szórványosan kerültek elő, de éppen ezért jobban bizonyítanak, mintha telepről, gödörből, vagy sírból kerültek volna elő.

Két olyan leletünk van, amely csak a sánc építés idején kerülhetett ide. Az egyik egy kisméretű, korongosfejű bronztű, (I. tábla VII.) amelynek típusa megvan Velemszentviden.⁴⁰ A másik egy füles edény töredéke, (I. tábla VI.) amelynek alsó öblös része ferdén haladó, erősen bemélyedő vonalakkal van díszítve⁴¹ s Velemszentviden szintén megtalálható. Mindkét darab a hallstatti időkre mutat. Az előbbi a belső vizesárokra a belső sánc felé emelkedő, eredeti helyén lévőnek látszó, feketeföldből, 50 cm mélyről, a másik a belső sánc belső oldalán ugyanilyen mélységről került elő. Az a néhány cserép, amely még előkerült a sáncból, annyira jellegtelen, hogy a datálásra semmit se mond.

Ezek szerint a sánc a hallstatti időkben, valószínűleg a kelták vagy még előbb a szkíták ellen épült. Korát a Kr. e-i VIII—V. századra tehetjük. Ez a megállapítás nem mond ellen a dunántúli erődtések idejének sem.⁴²

A terület azonban jóval előbbi időkben benépesült. Olyan adatunk nincs, amely az újabb kőkor régibb szakának emberéről tanúskodnék, de a kor végéről már vannak adataink. A badeni kultúra és a zóki kultúra emlékei hiteles leletekből állanak rendelkezésünkre s az sem kétséges, hogy úgy a korai-, mint a java-rézkor embere lakott itt.

A sánc belsejében, Török Bálint tanyáján (II. tábla T. jelzése.) ezek az emlékek épenúgy megvannak, mint a késői-bronzkor és a hallstatti kor emlékei. Az utóbbi kor emberei már minden valószínűség szerint ismerték a sáncot, hiszen mint láttuk, jogosan tételezhetjük fel, hogy ők építették.

A La-Tène kor emlékeit eddig még nem ismerjük innen. A jázigok telepei azonban nemcsak a sáncon, de a sánc belsejében lévő érponton is megmaradtak. Bizonyítja ezt nemcsak a sok szórványos lelet, de próbaásatásunk eredménye is. (II. tábla J. jelzése.) A népvándorlás idején sem maradhatott lakatlan, de leleteink a sánc belsejéből nincsenek. A sánctól kb. két km távolságra azonban nagy-kiterjedésű avar temető van. Ismeretlen tehát előttük sem lehetett, az akkor még sokkal magasabb sánc. Árpád-kori lakottságának bizonyítékait már láttuk.

Kétségtelen tehát, hogy az idők folyamán sokféle nép fordulhatott meg a környékén és belsejében, de eredetét még a monda sem őrizte meg. Az az egyetlen monda, amit hallottunk, csak a török időkig megy vissza. E szerint: két 24 óra alatt építették, de csak egy 24 óráig laktak benne. Akkor lakóival együtt elpusztította a török.

Az elvégzett ásatások után most már kétségtelenül megállapított adatok igazolják, hogy Alföldünk egyik legrégibb földvára, amely hatalmas méreteivel, érdekes szerkezetével megérdemelné, hogy ingatlan műemlékeink sorába felvétessék.

Jegyzetek.

- ¹ Békésvármegye története. 1896. II. kt. 267. l.
- ² Csanád vármegye története 1715-ig. 1897. II. kt. 195. l.
- ³ Atilla székhelye H.-M.-Vásárhely határában volt. 1899. 27. l. és Hódmezővásárhely története. 1900. I. kt. 354—357., 481—486., 1901. II. kt. 342—343., 435—437., III. kt. 63. l., IV. kt. 830. l.
- ⁴ Atilla székhelye és sírja Szentes határában — Dónáton. 1900. 48—52. l.
- ⁵ Márkus György: Békés vármegye. 1936. 339. l.
- ⁶ Utóbb idézett munkája I. kt. 358—362. l.
- ⁷ Előbb i. m. 23. l.
- ⁸ Utóbb i. m. 355. l.
- ⁹ U. ott 486. l.
- ¹⁰ Előbb i. m. 24. l.
- ¹¹ Utóbb i. m. 357. l.
- ¹² I. kt. 355—357., 481—488. — II. kt. 343. l.
- ¹³ I. kt. 354. és 485. l.

¹⁴ Később i. m. 485—486. II-n a következőket mondja: „Nemesak a térképek, de a helyszíni szemle is bizonyítja, hogy a sánemű, mely ma keleti oldalán nyitott, egykor minden oldalán zárt volt, mert a keleti oldal előtt a két szimmetrikus ág külső végeit egy egyenes meder, azon túl pedig a meder egész hosszában egy széles part köti össze, mely régebben, míg nem szántották, vagy tetejét el nem hányták, magasabb volt s a sáneművet ez oldalról elzárhatta. E pont mindkét vége előre kanyarodik s a nyúlványok egy kisebb, de a túlsó parton lévénél magasabb körsáncba nyúlnak, (Lásd az I. tábla V., VIII., IX. térképein és a II. tábla légi felvételén. Ez utóbbin SZ. jelzéssel), mely már a gróf Wenckheim birtokán terül el. Lehetséges, sőt valószínű, hogy a két sánc hajdan egy védművet képezett, mely középén kétfelé volt rekesztve, keleti részében pedig a kisebb sánc, mint belső erősség bele volt foglalva.“ Ezek a megállapítások, mint látni fogjuk, nem helytállóak.

¹⁵ Később i. m. I. kt. 484. I.

¹⁶ C. XXI. S. 27.

¹⁷ A József császári térképen ez a megjegyzés áll: „Az itt lévő két régi sánerről nem tudjuk ki és mikor építette. A nagyobbik némely helyen összemolt, a kisebbik azonban még teljesen jó. Mindkettő olyan helyen fekszik, ahonnan a szomszédos vidék uralható.“

¹⁸ Ez azonban csak látszólagos. Később még lesz róla szó; semmi köze sincs a sáncához.

¹⁹ Meg kell itt emlékeznem arról, hogy ezt az ásatást a hódmezővásárhelyi ref. gimnázium e célra alakult önkéntes munkatáborának tagjaival és két előmunkással végeztük el. A 17 diák, Csátáry Endre dr. tanár vezetésével végezte a munkát. A munkatábor tagjai voltak: Baricsa Bálint, Dömötör János, Gajdán Lajos, Rákos János és Török Imre VIII., Balog Imre, Bodrogi Imre, Fehérvári József, Hídi Mihály, Kecskes István, Kőszegfalvi Antal, Kun Tibor, Nagy Mihály, Nemes János, Nyéki Imre, Újházi Sós Attila VII. és Lencse Jenő V. o. tanulók. Előmunkásaim voltak az évek óta velem dolgozó Radics Mihály és Tóth Pál. — Nagy segítségemre volt a munka egy részénél Dr. Párducz Mihály tanársegéd s mindvégig Foltinyi István tanárjelölt. Huzamosabb ideig részt vett a munkában Dr. Banner Benedek a békéscsabai leánygimnázium igazgatója és Dr. Bálint Alajos adjunktus is.

²⁰ Ugyanígy helyezkedett el a Zalai-téglavetőben is, ahol ezt a megállapításunkat két helyen is ellenőrizhettük.

²¹ A külsőárok mélységének mai adatait a következő számok mutatják. A kiindulási pontnál 0, 2. méternél 8, 4.-nél 16, 6.-nál 24, 8.-nál 36,5, 10.-nél 49, 12.-nél 62,5, 14.-nél 76, 16.-nál 78, 18.-nál 80, 20.-nál 89, 22.-nél 87, 24.-nél 84,5, 26.-nál 78, 28.-nál 73,5, 30.-nál 66, 32.-nél 51,5, 34.-nél 35, 36.-nál 16,5, 37.-nél 0. cm. (Lásd: I. tábla IIa.)

²² A két sánc és a köztük lévő belső árok mai fölszíni méreteit (I. tábla II.) az alábbi számok mutatják. 37. méternél 0, 38.-nál 8, 40.-nél 32, 42.-nél 61, 44.-nél 82, 46.-nál 110, 48.-nál 134, 50.-nél 147, 52.-nél 152, 54.-nél 149, 56.-nál 141, 58.-nál 124, 60.-nál 97, 62.-nél 81, 64.-nél 69, 66.-nál 62, 68.-nál 75,5, 70.-nél 91, 72.-nél 107, 74.-nél 127, 76.-nál 141, 78.-nál 150, 80.-nál és 82.-nél 155, 84.-nél 143, 86.-nál 124, 88.-nál 121, 90.-nél 104, 92.-nél 94, 94.-nél 81, 96.-nál 67, 98.-nál 58, 100.-nál 58 cm.

²³ A feltárás eredményét lejjebb adjuk.

²⁴ A külső árok (I. tábla IIIa.) mélységi adatai a következők. 1. m-nél 3,5, 2.-nél 6, 3.-nál 8, 4.-nél 10,5, 5.-nél 16, 6.-nál 25, 7.-nél 28, 8.-nál 34, 9.-nél 38,5, 10.-nél 44, 11.-nél 52, 12.-nél 59, 13.-nál 67, 14.-nél 70, 15.-nél 78, 16.-nál 87,5, 17.-nél 94, 18.-nál 102, 19.-nél 108, 20.-nál 115, 21.-nél 119, 22.-nél 123, 23.-nál 130, 24.-nél 132, 25.-nél 136, 26.-nál 137, 27.-nél 136, 28.-nál 134, 29.-nél 130, 30.-nál 121,5, 31.-nél 113, 32.-nél 111, 33.-nál 83, 34.-nél 66, 35.-nél 45, 36.-nál 22, 37.-nél 0 cm.

²⁵ A két sánc és a közte lévő mélyedés adatait a következő méretek (I. tábla III.) mutatják. 37. méternél 0, 38.-nál 21, 39.-nél 40, 40.-nél 66,5,

41.-nél 89, 42.-nél 110, 43.-nál 128, 44.-nél 145, 45.-nél 154, 46.-nál 156.5, 47.-nél 158, 48.-nál 150, 49.-nél 148, 50.-nél 141, 51.-nél 134, 52.-nél 126, 53.-nál 131.5, 54.-nél 118.5, 55.-nél 113, 56.-nál 108, 57.-nél 105, 58.-nál 104, 59.-nél 100, 60.-nál 103, 61.-nél 106, 62.-nél 110, 63.-nál 113, 64.-nél 117, 65.-nél 122, 66.-nál 130, 67.-nél 136, 68.-nál 141.5, 69.-nél 147, 70.-nél 149.5, 71.-nél 148, 72.-nél 152, 73.-nál 153, 74.-nél 153, 75.-nél 153, 76.-nál 157, 77.-nél 151, 78.-nál 150, 79.-nél 144, 80.-nál 134.5, 81.-nél 129, 82.-nél 122, 83.-nál 112, 84.-nél 108, 85.-nél 103, 86.-nál 99, 87.-nél 98, 88.-nál 101, 89.-nél 97, 90.-nél 96, 91.-nél 94.5, 92.-nél 94, 93.-nál 94.—100.-ig 88. cm. — Az egész sáncépítmény átmetszete tehát itt is kb. 100 méterig terjed.

²⁶ E számítás alapján az ároknak (I. tábla IVa.) a 150 cm mélységre redukált adatait a következő számok mutatják. 1. méternél a fölszín fölött 39, 2.-nél 40, 3.-nál 50, 4.-nél 57, 5.-nél 66, 6.-nál 76, 7.-nél 84, 8.-nál 99, 9.-nél 107, 10.-nél 118, 11.-nél 134, 12.-nél 144, 13.-nál 150, 14.-nél a fölszín alatt 27, 15.-nél 28, 16.-nál 35.5, 17.-nél 45, 18.-nál 54, 19.-nél 61, 20.-nál 64, 21.-nél 69, 22.-nél 76, 23.-nál 78, 24.-nél 86, 25.-nél 92, 26.-nál 93, 27.-nél 95, 28.-nál 99, 29.-nél 100, 30.-nál 101.5, 31.-nél 102.5, 32.-nél 101, 33.-nál 100, 34.-nél 99, 35.-nél 92, 36.-nál 93.5, 37.-nél 89.5, 38.-nál 87, 39.-nél 79, 40.-nél 72, 41.-nél 63, 42.-nél 47, 43.-nál 23, 44.-nél 15, 45.-nél 3, 45.10.-nél 0 cm.

²⁷ A két sáncnak és a köztük lévő bemélyedésnek méreteit (I. tábla IV.) a következő számok mutatják. 46. méternél 23, 47.-nél 44, 48.-nál 56, 49.-nél 72, 50.-nél 86, 51.-nél 98, 52.-nél 105, 53.-nál 110, 54.-nél 118, 55.-nél 128, 56.-nál 132, 57.-nél 140, 58.-nál 150, 59.-nél 147, 60.-nál 142, 61.-nél 137, 62.-nél 132, 63.-nál 126, 64.-nél 128, 65.-nél 110, 66.-nál 102.5, 67.-nél 97, 68.-nál 92, 69.-nél 89, 70.-nél 81, 71.-nél 77.5, 72.-nél 74, 73.-nál 72.5, 74.-nél 68, 75.-nél 62, 76.-nál 55, 77.-nél 53, 78.-nál 51, 79.-nél 50, 80.-nál 52, 81.-nél 51, 82.-nél 59, 83.-nál 64, 84.-nél 66, 85.-nél 66, 86.-nál 66.5, 87.-nél 68, 88.-nál 75.5, 89.-nél 77, 90.-nél 75, 91.-nél 84, 92.-nél 95, 93.-nál 103, 94.-nél 111, 95.-nél 118, 96.-nál 123, 97.-nél 129, 98.-nál 136.5, 99.-nél 140, 100.-nál 141, 101.-nél 150, 101.5.-nél 155, 102.-nél 150, 103.-nál 148, 104.-nél 145, 105.-nél 145, 106.-nál 146, 107.-nél 142, 108.-nál 137, 109.-nél 134, 110.-nél 120 cm.

²⁸ Ez alkalommal, állítólag, kardokat, kengyeleket s egyéb vas régiségeket is találtak. Magunk is húztunk e hely közvetlen közelében próbaárkokat s bár ezek nem igazolták a leleteket, feltételezzük, hogy csakugyan voltak ilyenek. Ezekre a sánc korának tisztázásánál még visszatérünk.

²⁹ Az I. tábla I. szelvényen a következő jelenségek figyelhetők meg: 37. m-nél a háborítatlan agyagrétteg 105 cm mélyen bukkant elő. 38. m-nél ebbe vágódott bele egy 1 m széles és 87 cm mélységű, szabályosan szegletesre ásott, de két alsó sarkán lekerekített árok, amely sárga- és feketeföld keverékével volt kitöltve. Ez a kitöltő réteg csak a sárgaföldbe mélyedő részben tűnt fel. A felette lévő feketeföld háborítatlannak látszott. Ez a bemélyedés, amely a kutatóárok mindkét oldalán pontosan rajzolódott ki, a 39. m-nél megszűnt.

Innen kezdve az eredeti sárgaföld 61.30.-ig megvolt. 61.30.-tól 66.-ig újból megzavarta egy helyére került feketeföld réteg. Ez a feketeföld réteg U-alakban helyezkedett el, a mai fölszíntől kiindulva s a háborítatlan sárgaföld alá is lenyúlt. Legmélyebb pontját a 63.70.-nél érte el. Itt 145 cm-re nyúlt le az alá. Tovább már semmi sem zavarta és 66.-tól 100.-ig mindennütt megvolt.

E sárga agyag fölött, feketével elegyes sárgaföld réteg telepedett, átlagosan 30 cm vastagságban. A rétegnek felső határa 37.-nél 70 cm volt az eredeti fölszín alatt. Zavartalanul haladt 60.90.-ig, alsó részén mérve 61.25.-ig. Itt egyszerre megszűnt, a már említett U-alakú feketeföld tömeg beleékelődése folytán. 65.90.-nél, illetőleg felső határán mérve 66.35.-nél újra jelentkezett s innen a 100 m-ig zavartalanul megvolt.

Erre a rétegre települt az eredeti fekete humuszréteg, átlagosan 75 cm vastagságban. Ez a réteg a 37. m-nél kiütkezött a mai fölszínre, de az árok felé, éppen az árok bevágása miatt, nyomtalanul eltűnt s csak az árok másik oldalán lévő 0 pontnál került újra elő. Az eredeti helyén lévő feketeföld réteget az U-alakú feketeföld tömeg beékelődéséig semmi sem háborgatta. E miatt

azonban 59.-nél keskenyedni kezdett. 59.50.-nél már csak 55 cm vastag volt, majd fokként keskenyedve 60.95.-nél teljesen eltűnt. Újra jelentkezett 66.30.-nál s fokként szélesedve 66.90.-nél már 70, 68.-nál újra 75 cm vastagságot ért el s ezt átlagosan meg is tartotta. Még egy helyen zavarta meg egy keskeny árok rész, amely 75.30.-nál kezdődött, de már 76.15.-nél véget is ért: legnagyobb mélységét 75.72.-nél érte el, ahol 45 cm-re nyúlt bele a rétegbe. Az árkot felhordott sárgaföld töltötte ki. Az árok körvonalai mindkét oldalon jól kirajzolódtak. Ezen a feketeföld rétegen nyugszik a belső és külső árok s ebbe vágódott bele a belső árok is.

A külső sánc emelkedésének kezdete a 37. m-nél van. Egész terjedelme pontosan nem állapítható meg, mert a belső sánc felőli végét nem lehet meghatározni. Annyi azonban tény, hogy 59.-nél már a belső árok U-alakú mélyedése kezdődik. A mélyedés kezdetének megállapításánál a már előbb ismertetett méretek is segítségünkre vannak.

A 37.-től 59.-ig terjedő külső sánc felépítésében különböző rétegeket lehet megállapítani, de már is határozottan ki kell jelteni, hogy sem a kutató árokban, sem a sánc más helyén lévő feltárásokban (Zalai-téglavető, Bánki Horváth-tanya) kőrákásnak, vagy erősítő facölöpnek nyomát, sehol sem tudtuk megtalálni. A sánc tehát kizárólag földmunka, amelynek felhordott részeiben a sárga-, feketés-sárga- és tiszta feketeföld egyaránt szerepet játszanak. Ezek közül hol az egyik, hol a másik van túlsúlyban. Ismételt előfordul, hogy az egyik sárgaföld réteg, a másikra kerül, a nélkül, hogy közte feketeföld lenne, de a külön időben történt felhordás ennek ellenére is mindenkor jól megállapítható. Ezeknek a rétegeknek elhelyezkedése is mutatja, hogy a sánc felhordása nem egyszerre történt, hanem legalább is annyi időközzel, amely elegendő volt arra, hogy a már előbb felhordott földtömeg megüledjék.

A külső sánc külső oldalán a 37.-től 45.-ig eső részen az eredeti fölszín fölött is feketeföld réteg van. Ez a földréteg 43.30.-ig, közvetlenül az eredeti feketeföld fölött fekszik. Innen kezdve azonban sárgaföld réteg ékelődik a kettő közé. Ez a sárgaföld réteg 54.70.-ig csak a szántással háborgatott réteggel van borítva. Ettől kezdve újra feketeföld alá kerül, amely már az U-alakú bemélyedéshez tartozik. 59.-nél ennek a sárgarétegnek felső határa belesimul az eredeti feketeföldbe és nyomtalanul eltűnik.

Ez a legfelső sárgaföld réteg nagyon egyenlőtlen vastagságú és nem is mindenütt érintkezik az eredeti fölszínnel. Az érintkezés csak 47.30.—47.70., illetőleg 58.45.—58.95. közt van meg. 47.70.-nél egy vékonyabb sárgaföld réteg fekszik az eredeti fölszínen, amely alá 51.70.-től 56.-ig újabb sárgaföld réteg került. Ez a második sárgaföld réteg 58.45.-nél elvégeződik. Itt simul hozzá a fennebb ismertetett első réteg.

Az első és második sárgaföld réteg közé is illeszkedik egy újabb sárgaföld réteg, amely 45.85.-től 47.-ig, illetőleg egészen vékony összefüggéssel 47.-től 48.18.-ig tart. Részben ennek utóbbi részére, részben az eredeti fölszínre hordott s azzal mindvégig érintkező sárgaföldre telepszik egy 49.35.-ig húzódó feketeföld réteg.

Az itt említett rétegek kivétel nélkül különböző vastagságban váltakoznak. Egymáshoz való viszonyukat a szelvény rajza tüzetesen szemlélteti. Kronológiai jelentősége a rétegek egymásutánjának csupán annyi, hogy nem egyidejűleg hordták fel a külső árokból. Hogy valóban onnan, az kitűnik a külső vizesárok később ismertetendő szelvényének réteg elhelyeződéséből.

Fennebb volt már szó arról, hogy a legfelsőbb sárgaföld rétegre 54.70.-től kezdve, nagyobb területen összefüggő feketeföld tömeg telepszik. Ez a feketeföld fokozatosan vastagszik. 59.-nél már az eredeti fölszínnel érintkezik, de közvetlenül mellette már meg is szűnik az eredeti fölszín. Innen, fokként mélyebbre ereszkedve 63.75.-nél 145 cm mélyen kerül a sárgaföld alá; illetőleg a sárgaföld itt ennyivel mélyebben van. A sárgaföld

61.25.-től közvetlenül érintkezik ezzel a feketeföld tömeggel. Ez az érintkezés 65.90.-ig tart. Innen fokozatos emelkedéssel 66.30.-nál már újból az eredeti fölszínnel érintkezik. Az érintkezés 73.10.-nél megszűnik, mert itt már a belső sánc sárgaföld rétege bukkan elő. Itt végződik tehát az árokszerűen bemélyedő rész, amelynek eredeti fölszín alatti, 260 cm-ig süllyedő mélysége, kétségtelenül mutatja, hogy az csakis a belső vizesárok lehetett, amely ezen a helyen — mint látni fogjuk — mélyebb volt a külső vizesárok egykori mélységénél. Hogy csakugyan vizesárok lehetett, azt szabályszerű meder alakja is mutatja.

73.10.-től kezdődik a második sánc emelkedése, amit az is jelez, hogy az eredeti fölszínen itt kezdődik az első sárgaföld réteg. Ez szabálytalan formában 84.65.-ig megmarad legfelsőbb sárgaföld rétegnek, de az eredeti fölszínnel tovább nem érintkezik, a mai fölszínre soha ki nem ütközik. Hol vékonyabb, hol vastagabb feketeföld réteg takarja el, amely — mint már szó volt róla — erősen humuszos és szántással bolygatott. Ha legelső helyzetét meg is tartja, alá újabb sárgaföld rétegek kerülnek. Az első 75.25.-nél — de már előbb 74.-nél bele van ékelődve — nemcsak, hogy alatta van, de árokszerű mélyedésbe, az eredeti fölszín alá is behatol. Ez a 75.30.-nál kezdődő és 76.15.-nél végződő árok, 75.72.-nél 45 cm-re hatol az eredeti fölszín alá. Az egész beékelődő sárgaföld tömeg 76.65.-nél már meg is szűnik. Ekkor már fél méter hosszan rajtafekszik annak az újabb sárgaföld rétegnek a tetején, amely a már említett árok 76.15.-nél lévő végétől kezd emelkedni s 85.30.-nál megszűnik. Ez a réteg mindvégig érintkezik a fölszínnel.

Az itt most ismertetett réteg és a felső sárgaföld réteg közé, két újabb réteg ékelődik be. Az alsó szintén sárgaföld, amely 77.50.-nél kezdődik s felső határán határozott íveléssel, 82.90.-nél az alsó sárgaföld rétegre ereszkedik, amellyel egyébként teljes kiterjedésében érintkezik. Ezt a réteget felső határán egy feketeföld réteg kíséri végig. Ennek a fölszíne mutatja a belső sánc első feltöltési magasságát. Ebből látszik a legjobban, hogy a belső sánc eredetileg alacsonyabb volt, mint a külső s ennek feltöltése a belső vizesárok egyidejű kimélyítésével későbbi időben történt.

Ezzel a réteggel érintkezve még egy sárgaföld réteg települt a sáncre. Ez az a sárgaföld, amely 82.90.-től 85.30.-ig az alsó sárgaföld rétegen, innen kezdve 86.60.-ig az eredeti fölszínen volt. Ennek a földrétegnek legnagyobb vastagsága 70 cm; majd hirtelen elkeskenyedve kiér a szántott terület alá s a sánc legmagasabb pontján szemmel láthatólag elszántották; teljesen hiányzik. Ez is mutatja, hogy a sánc eredeti magassága kb. 70 cm-rel lehetett magasabb a mainál.

Innen kezdve már csak feketeföld telepedett az eredeti fölszínre, amelynek anyaga azt mutatja, hogy a magasabb részekről mosódott le. Ezt igazolja az összetétele, amely teljesen azonos a külső és belső vizesárok fekete földjével.

³⁰ Az árok belső végében, a külső sánc alatt mutatkozó eredeti fölszín 0 pontjához igazodó mérésünk adatai, kívülről a sáncefelé haladva, a következők. (I. tábla Ia.)

A mai fölszín 2. méternél 12, 4.-nél 27, 6.-nál 42, 8.-nál 50, 10.-nél 68, 12.-nél 69, 14.-nél 84, 16.-nál 95, 18.-nál és 20.-nál 96, 22.-nél 98, 24.-nél 97, 26.-nál 91, 28.-nál 84, 30.-nál 82, 32.-nél 70, 34.-nél 60, 36.-nál 42 cm. Ezek a mérési adatok eltérnek a Török Bálint-féle földön eszközölt mérésektől, de ez az eltérés még a legmélyebb pont adatánál sem több 10 cm-nél.

A háborítatlan sárgaföld fölszíne, amely a sáncre felhordott föld eltávolítása után eredeti meder mélységének tekintendő 2. méternél 86, 4.-nél 103, 6.-nál 95, 8.-nál 107, 10.-nél 172, 12.-nél 181, 14.-nél 188, 16.-nál 176, 18.-nál 186, 20.-nál 192, 22.-nél 188, 24.-nél 197, 26.-nál és 28.-nál 206, 30.-nál 194, 32.-nél 185, 34.-nél 184, 36.-nál 190 cm.

³¹ A Kunos József földjén lévő, kisebbméretű kerék halom megásása negatív eredménnyel végződött. A halom alatt egy évtizedekkel ezelőtt romba-

dőlt épület romjai hevernek. A fölszínre is kiütköző sárgaföld, ennek az épületnek vert falaiból való. Más felhordott sárgaföld itt nincs. Az eredeti pedig, a szokottnál is mélyebben, mintegy 170 cm-re van.

³² I. m. 483. l.

³³ I. m. 482. l.

³⁴ I. m. 487. l.

³⁵ I. m. II. kt. 343. l.

³⁶ I. m. 1899. 24. l.

³⁷ I. m. 52. l.

³⁸ I. m. V. kt. 830. l.

³⁹ Ezek a cserepek, illetőleg egyes összeillő darabok hitelesítették a Dani Jánostól kapott, szerinte is innen származó hasonló korú darabokat.

⁴⁰ Miske: A velem szót. vidi őstelep. I. kt. XII. 16. és XIX. 4.

⁴¹ U. o. LXII. 10. — Lásd még 24—25. Bericht. Tafel 51:3.

⁴² 24—25. Bericht. S. 105—106. Seperatum.

Dr. Banner János.